

# Verwarring over het midden<sup>1</sup>

Rineke van Daalen

SOC 13 (1): 25–35

DOI: 10.5117/SOC2017.1.DAAL

## Abstract

*In 2017, the WRR (The Netherlands Scientific Council for Government Policy) published the report *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden* (The fall of the middle class? The stable and vulnerable middle), edited by Godfried Engbersen, Erik Snel en Monique Kremer. The report investigates changes in the social position of ‘the middle classes’ in the Netherlands between 1980 and 2010. The report gives a broad and dynamic portrait of ‘the middle classes’, using different perspectives.*

In this essay, the author reflects on some of its key findings. A remaining issue is: who belongs to the middle classes? Seen from the perspective of income, occupation and education, the composition of the middle classes appears to change, while people participating in focus groups all define themselves as belonging to the middle classes. One would expect that the authors give much attention to the difficulties of defining the ‘middle classes’, but that is not the case. What does that say about the social stratification in the Netherlands in the 21<sup>st</sup> century?

Furthermore, the report demonstrates that Dutch society has become a middle-class society, which in the 21<sup>st</sup> century has to deal with growing insecurity on the labor market and an increasingly restrictive welfare state. In her essay, the author asks why a report on the position of the middle class does not consider the international context, given that social changes and the position of the middle class are the result of increasing interdependencies on a global scale.

De afgelopen decennia is de ongelijkheid in inkomens en vermogens in de Verenigde Staten, en ook in Nederland, groter geworden. Bezorgdheid daarover kreeg vaak de vorm van zorgen over een groter wordende kloof, tussen rijk en arm, hoog en laag. In dit proces van polarisatie zou ‘het

midden', 'de middenklasse' geleidelijk aan verdwijnen. Deze zorgen zijn uit de Verenigde Staten komen overwaaien en in de media worden ze ook op Nederland geprojecteerd. Maar doet zich in Nederland inderdaad een vergelijkbare polarisatie voor? Verdwijnt ook hier 'de middenklasse'? Die vraag wordt gesteld in het WRR-rapport *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden* (2017), onder redactie van Godfried Engbersen, Erik Snel en Monique Kremer.

Het onderwerp raakt aan kernvraagstukken van deze tijd. Aan de mondialisering van de economie en het groter worden van de sociale ongelijkheid, aan de onzekerheid die dat met zich meebrengt, en aan de politieke reacties van burgers op deze ontwikkelingen. Nieuwe verhoudingen dienen zich aan, en oude indelingen en begrippen blijken daar niet meer goed op te passen. De gedragingen en verwachtingen van burgers zijn decennialang gevoed door een egalitair ethos dat binnen een verzorgingsstaat als de Nederlandse een norm is geworden. Maar de bewegingsvrijheid van de verzorgingsstaat is de afgelopen decennia kleiner geworden en daardoor is deze norm steeds meer onder druk komen te staan. Bezorgdheid over deze veranderingen kristalliseert zich uit in zorgen over de positie van de 'middenklasse', over hun banen en hun verschuivende politieke voorkeuren. In het publieke debat wordt alvast een voorschot op de toekomst genomen door het alleen te hebben over hoog- en laagopgeleiden, rijken en armen. Het is een verdienste van het WRR-rapport dat het veranderingen in de positie van 'de middenklasse' agendeert, en onderzoekt hoe het deze de afgelopen tijd is vergaan. De auteurs schetsen een dynamisch en breed portret, over de periode 1980-2010, en komen met een gelaagde conclusie.

## 1 Wie worden in het WRR-rapport tot 'het midden' gerekend?

'Het midden' is in Nederland nog nooit zo breed, gedifferentieerd en gelaagd geweest als tegenwoordig. Daarin ligt misschien een verklaring voor de onvaste manier waarop over 'de middenklasse' wordt geschreven. Over welke groepen gaat het eigenlijk? Meestal wordt in het midden gelaten wie met 'de middenklasse' wordt bedoeld, en hoe deze zich verhoudt tot andere sociale klassen – arbeidersklasse, onderklasse, hogere klasse.

Maar in een publicatie met als titel *De val van de middenklasse?* zou je veel aandacht verwachten voor de vraag wie tot 'de middenklasse' behoren, wie daartoe gerekend worden. In het WRR-rapport is daar in lichte

mate sprake van. De auteurs zien bezwaren om van ‘de middenklasse’ te spreken, en gebruiken daarom liever begrippen als ‘middengroepen’ of ‘het middensegment’. Ze hanteren verschillende definities en operationalisaties om te bepalen wie ‘het middensegment’ vormen. Kijkend vanuit de invalshoeken van opleiding (mbo, havo en vwo), beroep (volgens de indeling van Erikson, Goldthorpe en Portocarero) en inkomen (huishoudens met een huishoudinkomen tussen zestig en tweehonderd procent van het mediane inkomen) krijgen ze verschillende groepen in het vizier. En die gegevens vullen ze aan met de subjectieve beleving van de middeninkomensgroepen, onder andere in groeps gesprekken met 46 deelnemers uit Amsterdam en Amersfoort, opgesplitst naar opleidingsniveau.<sup>2</sup> Wie rekent zichzelf tot ‘de middenklasse’?

Gekeken vanuit het opleidingsniveau beschouwt het rapport leerlingen met een diploma van mbo, havo of vwo als ‘middelbaaropgeleid’. Maar die groep is qua beroepsvermogens, beroepskansen en maatschappelijke positie bijzonder divers. De opleidingen zijn verschillend qua inhoud, de niveauverschillen zijn groot. Het antwoord op de vraag of ‘middelbaaropgeleiden’ meer op laagopgeleiden zijn gaan lijken komt daarmee op losse schroeven te staan. Hetzelfde geldt voor uitspraken over de stagnatie van lonen in het middensegment, of over de afname van het rendement van een middelbare opleiding. ‘De vraag naar werk voor middelbaar opgeleiden wordt kleiner en verdwijnt op termijn misschien zelfs helemaal’, zo schrijven Tolsma en Wolbers in hoofdstuk 3. Zulke generalisaties houden geen rekening met de differentiatie in kansen binnen deze groep; ook gaan ze voorbij aan nieuwe beroepen op middelbaar niveau. Het is een manier van denken die achterhaalde ideeën over middelbaar beroepsonderwijs bevestigt, en die door herhaling in de media steeds wordt bekrachtigd. Ruim de helft van de Nederlandse jongeren tussen de twaalf en zestien jaar bezoekt een vmbo-school. Een klein deel van hen komt niet verder dan mbo-1 of -2, maar het merendeel is in staat om een mbo-opleiding op niveau 3 of 4 af te ronden en heeft daarmee redelijk tot goede kansen op de arbeidsmarkt (Karsten 2016). De vermogens van deze laatste groep worden veelal onderschat, terwijl de verschillen tussen hen en hogeropgeleiden worden overschat.

Ook bij het gebruik van de beroepsklassenindeling van Erikson, Goldthorpe en Portocarero uit 1979 zijn kanttekeningen te maken. Zelfs in deze gelaagde categorisering is een echo van het onderscheid naar hoofd en hand te vinden, een indeling die overeen komt met de traditionele, diepgewortelde hiërarchische ordening in het onderwijs. Daarin wordt algemeen vormend onderwijs en de leerlingen die daarnaar toe gaan hoger

gewaardeerd, terwijl het beroepsonderwijs inclusief de leerlingen als lager wordt gezien. Dat geldt voor het vmbo en in iets mindere mate voor het mbo. In die waardering wordt over het hoofd gezien dat de leerlingen die naar het vmbo worden verwezen qua vermogens een bijzonder divers gezelschap vormen en dat ze worden opgeleid voor zeer uiteenlopende beroepen, een veel breder scala dan de traditionele timmerman of schilder.<sup>3</sup> De taakhoud van veel van deze beroepen op middelbaar niveau is gedifferentieerder geworden en aan beroepsbeoefenaars wordt een scala aan uiteenlopende eisen gesteld, motorisch, intellectueel, maar ook op sociaal, emotioneel en digitaal gebied.

Uitgaande van inkomens hanteert het WRR-rapport een brede definitie van 'het midden'. Huishoudens met een inkomen van zestig tot tweehonderd procent van de mediaan vormen de middeninkomensgroep, en dat betekent dat 82% van de huishoudens daartoe behoort – 12,5% behoort tot de lagere inkomens en 5,4% tot de hogere inkomens. Zo gedefinieerd blijkt het WRR-rapport eigenlijk over het gros van de Nederlandse bevolking te gaan. Ook de zelfdefinitie van de middeninkomensgroepen, zoals vertolkt in de groepsgesprekken, wijst in die richting. Daarmee lost het object van onderzoek, 'de middenklassen', zich min of meer op. Nederland is volgens die afbakening een middenklassesamenleving. Betekent dat niet dat de kwetsbaarheid waarvan sprake is in *De val van de middenklasse?* eerder de Nederlandse samenleving in het algemeen betreft?

Het is een interessant gegeven dat de middengroepen er voor opleiding, beroep en inkomen verschillend uitzien. Harry Ganzeboom gaat in hoofdstuk 4 op zulke inconsistenties in. Ganzeboom gaat na of de beroepshiërarchie polariseert en de middenberoepen verdwijnen. Hij ordent de beroepen naar gemiddeld verdiend inkomen, naar prestige en naar de invloed van beroepen op intieme relaties, zoals de keuze van een huwelijkspartner. Een meting vanuit inkomens geeft een polarisatie te zien, een groei aan de onder- en de bovenkant. Maar als je ook de andere kenmerken in je beschouwing betreft, dan valt die polarisatie ongeveer weg. Dat verschil schrijft Ganzeboom vooral toe aan de groeiende groep verzorgenden – verplegenden, lagere professionals in onderwijs, zorg en persoonlijke dienstverlening. Qua inkomen staan deze beroepsgroepen onderin de hiërarchie, maar als je ze vraagt om zichzelf te plaatsen in de prestigehiërarchie dan blijken ze zichzelf als een lagere middengroep te beschouwen. En, zo schrijft Ganzeboom: 'De gegevens naar opleidingsniveau, sociale herkomst, homogamie geven hun gelijk' (p. 134). Het zou interessant zijn om te onderzoeken of de groep beroepsbeoefenaars waarvoor dit geldt ook andere dan de genoemde beroepen omvat.

Overigens nemen de auteurs zich wel voor om de samenhang tussen opleiding, beroep en inkomen te bekijken, maar ze maken geen systematische vergelijkingen, ze laten niet zien hoe die deels overlappende, deels van elkaar verschillende gezelschappen zich tot elkaar verhouden. Ze zien het bestaan van die verschillende midden-gezelschappen niet als een aanwijzing voor de moeilijk te interpreteren grilligheid van de sociale gelaagdheid van dit moment. Ze sluiten niet aan bij het *Sociaal en Cultureel Rapport 2014, Verschil in Nederland* (Vrooman, Gijsberts en Boelhouwer 2014). Daarin worden oude klassenindelingen losgelaten en wordt de samenleving op basis van vier soorten kapitaal – economisch, sociaal, cultureel en persoonskapitaal – in sociale lagen ingedeeld. Alleen de onderste (15%) en de bovenste laag (15%) blijken op alle kapitaalladders een consistente positie in te nemen. De lagen daar tussenin hebben op de verschillende dimensies verschillende posities. Zulke inconsistenties en ambivalenties in de sociale stratificatie, en in het bijzonder in de maatschappelijke positie van middengroepen, zijn geen nieuwe verschijnselen maar ze verdienen wel een centrale plaats in onderzoek naar de brede middenklasse. Wat wil het zeggen dat ‘de middenklasse’ zich tegenwoordig zo moeilijk laat afgrenzen, wat is de economische en politieke betekenis daarvan?

## 2 Onzekerheid in ‘het midden’: verzorgingsstaat en arbeidsmarkt

In het WRR-rapport komt onzekerheid het meest sprekend in beeld in het hoofdstuk over de focusgroepen (hoofdstuk 8, Kremer, Das en Schrijvers). De deelnemers aan deze gespreksgroepen zijn gerekruteerd uit de middeninkomens, volgens de brede definitie die het WRR-rapport daaraan geeft. Laagopgeleiden, middelbaaropgeleiden en hoogopgeleiden zijn daar aan te treffen, maar ondanks die opleidingsverschillen blijken de deelnemers zichzelf allemaal tot de middenklasse te rekenen. Zij zien de middenklasse als de motor van de samenleving, en daarmee identificeren ze zich. Ze vinden dat ze als consumenten, producenten en belastingbetalers een belangrijke bijdrage leveren aan de welvaart. Ze geven er blijk van dat ze zijn ingesteld op stabiliteit en uitstel van behoeftebevrediging, dat ze bereid zijn zich gedisciplineerd in te zetten, ook met het oog op hun kinderen. Het is interessant dat ze een positie in de middenklasse niet per se met een goede opleiding verbinden. Hard werken, eigen inzet en motivatie, dat zien ze als de sleutels voor een goed leven. Een baan en een modaal inkomen zien ze als de basis van een middenklasse-bestaan. Het is een visie die

overeenkomt met Paul de Beers constatering, dat de middengroepen hun inkomsten niet uit vermogen of uitkeringen maar uit arbeid in loondienst verwerven (hoofdstuk 6).

De deelnemers brengen een vrees voor de toekomst naar voren, voor zichzelf en vooral voor hun kinderen. Ze zien stijgende welvaart en sociale stijging als kenmerkend voor de periode van opbouw van na de Tweede Wereldoorlog, en deze ontwikkelingen zijn voor hun niet langer vanzelfsprekend. Ze zijn bang voor sociale daling en hebben het idee dat ze steeds harder moeten werken om naar hun eigen middenklasse-standaarden te kunnen leven – en het rapport bevestigt hun bezorgdheid. Voor hun onzekerheid noemen ze verschillende bronnen: de nationale verzorgingsstaat die steeds minder vaak als vangnet functioneert en de mondiale arbeidsmarkt die flexibilisering en het verdwijnen van banen impliceert. Gek genoeg komen wantrouwen tegenover politieke instituties en afkeer van de gevolgen van immigratie, gevoelens die wel bij mbo'ers zijn aan te treffen (hoofdstuk 7, Van der Waal, De Koster en Van Noord), in de focusgroepen niet of nauwelijks aan bod.

Onder alle deelnemers overheersen gevoelens van onzekerheid, al zijn die enigszins gespreid naar opleiding. Uit hun uitspraken blijkt hoezeer ze hun lot aan de verzorgingsstaat koppelen. Zij zien de verzorgingsstaat als hoeksteen van de samenleving en als fundament van hun eigen stabiliteit. Wanneer verzorgingsarrangementen worden beperkt, ervaren zij dat niet alleen als een bron van kwetsbaarheid, maar ook als een ontkenning van verworven rechten en als verraad. Ze voelen zich achtergesteld bij mensen die zich minder inspannen en die hun hand ophouden. Daarin doen hun sentimenten denken aan de jaloezie die Arlie Hochschild aantrof in haar onderzoek naar populisten in de Verenigde Staten (Hochschild 2016).

De laag- en middelbaaropleide deelnemers aan de focusgroepen noemen zich 'een plukkip voor de verzorgingsstaat' die hen steeds minder oplevert. Ze voelen zich in het bijzonder geraakt door uitstel van de AOW-gerechtigde leeftijd en door de invoering van het leenstelsel voor studenten dat het onderwijs minder meritocratisch maakt. De activerende verzorgingsstaat overvraagt, zo vinden ze. Zo wordt van hen verwacht dat ze hun eigen geld verdienen én dat ze zich als burgers verdienstelijk maken, in de mantelzorg, het onderwijs, de speeltuin en de burenhulp. De verzorgingsstaat stelt daar naar hun idee onvoldoende tegenover. Zij zien zichzelf als een groep die tussen wal en schip valt: ze redden het niet langer als alleenverdiener, ze beschikken niet over financiële buffers om noodsituaties op te vangen, terwijl ze het materieel te goed hebben om te profiteren van de toelagen waarvoor de lagere sociale klassen in aanmer-

king komen. Dit sentiment wordt in verschillende publicaties van het SCP bevestigd, onder andere in *Minder voor het midden*. Deze middeninkomens hebben minder profijt van overheidsvoorzieningen dan lage en hoge inkomens (Pommer et al. 2011).

Ook hun onvrede over kinderarrangementen wordt bevestigd. De bestaande verzorgingsarrangementen zijn onvoldoende op tweeverdieners ingesteld (Portegijs et al. 2014). De kinderopvang, is – net als de tussenschoolse opvang – pas op het Nederlandse toneel verschenen toen de verzorgingsstaat al aan het krimpen was. Het is nooit gelukt om die voorzieningen kwalitatief goed en betaalbaar te maken en die gemiste kans eist nu zijn tol. De ontwikkelingsperspectieven van kinderen worden erdoor beperkt en het levert tweeverdienende ouders veel stress op. Een stabiele, betaalbare én kwalitatief goede kinderopvang is dan ook een van de beleidsuggesties van het WRR-rapport. Eerdere rapporten, zoals *De verzorgingsstaat herwogen* (2006), deden – zonder veel resultaat – dezelfde aanbeveling.

De tweede bron van zorgen in de focusgroepen is de arbeidsmarkt. Het gaat dan over de flexibilisering van de arbeid, waarvan in Nederland meer dan elders in Europa sprake is, over de gevolgen van automatisering, en over diploma-inflatie. Ook deze zorgen zijn reëel, waarbij de dreiging van banenverlies vooral lagere middelbare beroepen in de administratieve sector treft. Maar de angst dat robots het in het algemeen ‘van mensen zullen overnemen’ wordt weersproken of gerelativeerd. Voor veel beroepen houdt automatisering een verandering van taken in, die het mogelijk maakt om de kwaliteit van bestaand werk door kunstmatige intelligentie aan te vullen en te verbeteren (Brynjolfsson en McAfee 2014). Dat geldt ook voor veel beroepsbeoefenaars op middelbaar geschoold niveau, aan wie op het gebied van automatisering steeds hogere eisen worden gesteld. Het WRR-rapport speelt daarop in met de beleidsuggestie om mbo’ers de mogelijkheid te geven zich op dat gebied verder te ontwikkelen en bij te scholen. De invoering van ict leidt niet alleen tot ontslag, maar biedt ook nieuwe kansen in bestaande én nieuwe beroepen.

Het is jammer dat het WRR-rapport de toenemende onzekerheid op de arbeidsmarkt en de toenemende sociale ongelijkheid niet in een internationaal perspectief plaatst. De denivelleringsprocessen, waarvan in Nederland vanaf circa 1980 sprake is, lopen in grote lijnen parallel aan dergelijke processen in andere westerse landen. Dat laatste is niet verwonderlijk, want landen zijn op wereldschaal van elkaar afhankelijk en nationale economische ontwikkelingen zijn op mondiaal niveau met elkaar verknoopt. In zijn studie naar de ontwikkeling van vermogensverhoudingen in Neder-

land spreekt Nico Wilterdink van een ‘verzwakking van interdependencies op nationaal niveau die het gevolg is van de uitbreiding en versterking van afhankelijkheidsnetwerken op internationaal en mondiaal niveau’. Een gevolg van deze ontwikkelingen is machtswinst van ‘kapitaal’ tegenover ‘arbeid’, waarbij de internationale grondslag van deze machtsvergroting van bezitters en beheerders van grote vermogens het moeilijk maakt om het tij te keren. Op zijn minst is daarvoor ‘een internationale, mondiale aanpak noodzakelijk, die verder reikt dan de bestaande politieke structuren’. Het gaat om machtsverschuivingen die zich manifesteren in een verzwakking van vakbonden en in een verminderde bewegingsvrijheid van nationale staten (Wilterdink 2015: 335-395).

### 3 Sociologie in bange tijden

*De val van de middenklasse?* heeft een geruststellende boodschap. In de ondertitel van het rapport wordt ‘het midden’ zowel ‘stabiel’ als ‘kwetsbaar’ genoemd. ‘Stabiel’ is op te vatten als een relativering. Eerdere sombere generalisaties over het middensegment dat in verval zou zijn, geluiden die vooral uit de Verenigde Staten komen, blijken niet te kloppen. Maar ‘kwetsbaar’ brengt tot uitdrukking dat er toch wel degelijk iets aan de hand is. Het is een complex verhaal, dat in de media is vereenvoudigd: van een uitholling van de middenklasse is geen sprake, maar middengroepen moeten harder lopen om hun positie te handhaven en ze doen dat in een situatie van grotere onzekerheid. Die combinatie van ‘het valt wel mee’ en toenemende kwetsbaarheid laat zien dat de positie van ‘de middenklasse’ niet gemakkelijk is te typeren. Dat heeft onder andere te maken met onhelderheid over de vraag wie er tot ‘het midden’ behoren. De samenstelling van ‘het midden’ is gevarieerd en dat brengt een variatie in maatschappelijke kansen en posities met zich mee.

Maar als je de grote meerderheid van de Nederlandse bevolking als ‘de middenklasse’ bekijkt dan verschuift de vraag die in het WRR-rapport wordt gesteld. Dan gaat het er eerder om of de positie van het grootste deel van de Nederlandse bevolking de afgelopen tijd kwetsbaarder is geworden. De inkrimping van de verzorgingsstaat en de onzekere arbeidsmarkt wijzen in die richting en ze corresponderen met de onzekerheidsgevoelens in de focusgroepen. Deze bronnen van onzekerheid versterken elkaar: terwijl burgers van verzorgingsstaten gewend zijn en verwachten dat deze hen beschermen tegen uitwassen van het kapitalisme en terwijl ze die verwachting blijven koesteren, blijken nationale overheden aan die



verwachtingen door toenemende interdependenties en door mondiale ontwikkelingen minder goed te kunnen voldoen. Dat maakt het politieke bestel het doelwit van maatschappelijke onvrede. Politieke partijen en 'de politiek' worden aangesproken op de inkrimping van de verzorgingsstaat en op de beperkte mogelijkheden om arbeidsonzekerheid op een internationale arbeidsmarkt te beïnvloeden. De arbeidsmarkt onttrekt zich voor een groot deel aan nationale inmenging. Zou het daardoor komen dat de maatschappelijke onvrede zich eerder tegen (zichtbare instituties zoals 'Den Haag' en 'Brussel' keert dan tegen de (ongrijpbare) multinationals?

Ook de praktische aanbevelingen in het WRR-rapport richten zich op de verzorgingsstaat, die een lijst met taken krijgt toebedeeld. De overheid moet instituties herijken en de weerbaarheid van burgers versterken, moet ervoor zorgen dat de arbeidszekerheid groter wordt, dat middengroepen meer onderwijs en scholing kunnen volgen, moet de functie van herverdeling blijven vervullen en gezinnen ondersteunen die het moeilijk hebben. Het zijn zinnige aanbevelingen, maar de onderzoekers hebben niet de illusie dat Nederland kan terugkeren naar de goede oude tijd, toen de royaliteit van de verzorgingsstaat geen grenzen leek te kennen. Zij beseffen dat veel van de onzekerheden van dit moment niet zullen verdwijnen. De pijn kan hoogstens worden verzacht, het leven kan hoogstens wat meer voorspelbaar worden gemaakt. Het rapport stelt zelfs de vraag of de overheid de middengroepen niet moet helpen bij het bijstellen van hun verwachtingen.

Daarin raken de beleidssuggesties aan de grenzen van de nationale verzorgingsstaat. De bedreiging van de brede middengroepen speelt zich af in een samenleving die zich niet aan processen van mondialisering kan onttrekken. Het is begrijpelijk dat het zoeklicht in het WRR-rapport op Nederland valt, maar het is jammer dat de middenklasse-problematiek en de mogelijkheden van binnenlands beleid niet vaker in breder internationaal verband worden bekeken. De positie van 'het midden' in Nederland is immers sterk afhankelijk van de positie van Nederland in de wereld.

Angst en onzekerheid over de plaats van Nederland in de grote wereld zijn verbonden met de opkomst van populistische bewegingen, die pleiten voor terugtrekking binnen de grenzen van de nationale staat, zonder oog voor internationale afhankelijkheden. Net als het bijstellen van de verwachtingen van de verzorgingsstaat zou je het als een beleidstaak van de overheid kunnen zien om het besef van internationale afhankelijkheid groter te maken; om bijvoorbeeld te demonstreren hoe het voor Nederland van vitaal belang is om te opereren binnen een groter verband zoals Europa.

Voor de WRR voert dat te ver, maar sociologische verheldering behoort wel tot hun taken en het onderwerp van het WRR-rapport leent zich daar bij uitstek toe. De auteurs hebben een karrevracht aan uiteenlopende empirische data verzameld om hun gemeenschappelijke vraag, *verdwijnt 'de middenklasse?'*, te beantwoorden. Ieder is daarmee op een eigen manier aan de slag gegaan en die verschillende benaderingen vormden misschien een belemmering om algemene inzichten te distilleren die de maatschappelijke verschuivingen van dit moment meer begrijpelijk maken. Het rapport had meer kunnen kijken naar vraagstukken van sociale gelaagdheid, die vooraf gaan aan de vraag hoe het 'de middenklasse' vergaat, zoals: wie behoren tot 'de middenklasse', hoe zit het met inconsistenties in inkomen, macht, prestige in de positie van dit gezelschap; met spanningen tussen egalitaire, informele omgangsvormen en de groter wordende ongelijkheid; tussen processen van mondialisering en de on vervulde, deels on vervulbare beloften van de verzorgingsstaat. Hoe samen te leven in een gemeenschap met tamelijk kleine, maar wel groter wordende maatschappelijke verschillen; met verschillen die niet altijd samenkomen in één en dezelfde cocktail van soorten kapitaal?

Politieke partijen zijn op zoek naar een eigentijds kompas, waarmee ze de spanning tussen mondiale problemen en nationale kwesties op het niveau van de verzorgingsstaat kunnen aanpakken. Burgers zoeken naar nieuwe oriëntaties, en sociologen proberen hen door verheldering meer greep te geven op de wereld om zich heen. *De val van de middenklasse?* is daartoe een begin en verdient zeker een vervolg.

## Noten

1. Met dank aan Nico Wilterdink.
2. Laag: vmbo, mbo1/middelbaar: mbo2-4, havo, vwo/hoog: hbo, wo (Bijlage p. 253); op p. 233 staat een andere definitie en valt onder laagopgeleid: vmbo, mbo1 en 2.
3. Zie bijvoorbeeld de site *Beroepen in beeld* ([www.beroepeninbeeld.nl](http://www.beroepeninbeeld.nl), geraadpleegd 20 november 2017) waar 489 beroepen op middelbaar niveau worden besproken: hun taken, onderwijsvereisten, beroepsmogelijkheden. Op de site staan beroepen op verschillende mbo-niveaus, oude beroepen in een eigentijds jasje waarin sociale, emotionele en digitale vermogens belangrijker zijn geworden, nieuwe beroepen met een sociale of digitale inslag, en dat alles in uiteenlopende domeinen (Van Daalen 2010, 2014, 2015).

## Literatuur

- Brynjolfsson, E. en A. McAfee (2014) *The second machine age: Work, progress and prosperity in a time of brilliant technologies*. New York: W.W. Norton & Co.
- Daalen, R. van (2014) *Gewoon werk. Over vakmanschap in het verwaarloosde midden*. Amsterdam: AMB.
- Daalen, R. van (2015) Op zoek naar de vergeten middenklasse. *Sociologie*, 11(3-4): 545-557.
- Eijk, G. van (2011) Klassenverschillen in Nederland: percepties, ontkenning en moraliteit. *Sociologie*, 7(3): 248-269.
- Engbersen, G., E. Snel en M. Kremer (red.) (2017) *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Hochschild, A. (2016) *Strangers in their own land. Anger and Mourning on the American Right*. New York: The New Press.
- Karsten, S. (2016) *De hoofdstroom in de Nederlandse onderwijsdelta. Een nuchtere basis van het mbo*. Antwerpen: Garant.
- Kuipers, G. (2010) De fiets van Hare Majesteit. Over nationale habitus en sociologische vergelijking. *Sociologie*, 6(3): 3-26.
- Pommer E. et al. (2011) *Minder voor het midden. Profijt van de overheid 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Portegijs, W., M. Cloin en A. Merens (2014) *Krimp in de kinderopvang*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (2014) *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wilterdink, N. (2015) *Vermogensongelijkheid in Nederland. Ontwikkelingen sinds 1850* (herziene editie). Amsterdam: Arbeiderspers.
- WRR (2006) *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

## Over de auteur

**Rineke van Daalen** is socioloog. Zij werkte tot haar pensioen bij de Universiteit van Amsterdam. Haar laatste boeken gaan over het vmbo (*Het vmbo als stigma*, 2010) en over het werk dat mensen met een afgeronde mbo-opleiding gaan doen (*Gewoon werk*, 2014). Ze heeft een website ([rinekevandaalen.nl](http://rinekevandaalen.nl)) waarop ze verslag doet van onderzoek op verschillende gebieden en waarop ze boeken bespreekt.

E-mail: [rineke@rinekevandaalen.nl](mailto:rineke@rinekevandaalen.nl)

